

M.

imcmxcmacbi

----- - 400 J. I. I JH .J.H I.....

МҰҚАДЕС ЕСЛІМҒАЛИҰЛЫ

ҒҰМЫРНАМАЛАР
МЕН
ҒИБРАТНАМАЛАР

Алматы
«Сөздік-Словарь»
2001

ББК 84 (5 Қаз)

Е 78

Есламғалиұлы М.

Е 78 **Ғұмырнамалар мен ғибратнамалар.**— Алматы: «Сөздік-Словарь» баспасы, 2001.— 216 бет.

Белгілі жазушы, Халықаралық Алаш әдеби сыйлығының лауреаты М.Есламғалиұлы — оннан астам көркем прозалық кітаптың авторы. Сонымен бірге ол тарихи тақырыпта көптеген зерттеу мақалаларын жазып, республикалық баспасөз бетінде жиі көрінетін автор. Оның тарихи деректерімен құнды деп бағаланған “Сан қилы сауал”, “Әйтеке би” кітаптары оқырмандарының жылы ықыласына бөленді.

Өздеріңізге ұсынылып отырған жаңа кітабы екі бөлімнен тұрады. Алғашқы “Ғұмырнамалар” бөлімінде халқымыздың тарихында орасан із қалдырған Бибарыс сұлтан, Жалаңтөс баһадүр, Әбілқайыр хан секілді ірі тұлғалардың бейнесін жаңа да тың деректермен толықтыра отырып, тартымды да еін күмәнсіз, нанымды баяндайды.

Ал, “Ғибратнамалар” бөлімінде қазақ жұртының ұлылығы неде деген сауалға жауап беру мақсатында халқымыздың тарихи салт-дәстүрлерін нақты мысалдар арқылы жауап беруге тырысады. Бұған қоса, республикалық газет-журналдарда жарық көріп, өмірдің өзекті проблемаларын көтерумен көпшілік арасында кең пікір туғызған бірнеше көсемсөзі енгізілді.

ISBN 5-7667-8682-4

Е $\frac{4702250200}{438(05)-01}$

ББК 84 (5 Қаз)

ISBN 5-7667-8682-4

© Есламғалиұлы М., 2001

© «Сөздік-Словарь» баспасы, 2001

БІРІНШІ БӨЛІМ

ҒҰМЫРНАМАЛАР

БИБАРЫС

Бір кезде қолында бұғау, аяғында кісен сүйреткен құлдың әлемге мәшһүр елдің әйгілі, қара қылды қақ жарған өмірші-сұлтаны болып, аты қалай аңызға айналғанын білтіңіз келсе, Бибарыстың өмір жолына үңіліңіз...

Бір кезде тұлдырсыз жетім қалған мұңдардың теңде-ссіз қолбасшы хақында тарихта қандай із қалдырғанын танығыңыз келсе, Бибарыстың тағдырын тануға тырысыңыз...

Тірі кезінің өзінде ғұмыры мен ісі аңызға айналып, уақыт керуені ілгері озған сайын жұмбағы жұмыр бастының бәрін таңдандыра тамсандырған осы бір жанның төңірегінде басқа түгіл өзі де тап басып жауап бере алмаған сауалдар мен ахуалдар аз ұшыраспаған тәрізді. Қандай деймісіз?

Әке-шешесі кім?

Білмейді.

Ұлты кім?

Қаншама уақыт өзі де білмей жүргенге ұқсайды.

Кіндік қаны тамған атажұрты қайда?

Оны сұрамаса да болады.

Сонда не біледі?

Билетіні – өзі ойдан шығарып, өзіне қойған Бибарыс деген аты ғана...

Сосынғысы бұлдыр-салдыр бірденелер: бұтындағы тері жарғақан басқа тұлдыр киімі жоқ, үстінен күн иісі аңқыған дәу бір еркектің соңынан “көкелеп” жүгіретін секілді еді... Сосын... Сосын бір күні айналасы жантүршіктірген зұлматқа, айқай-сүреңге толды да кетті. Жан-жағын лаулаған от-жалын орағаны есінде. Бір кезде әлгі “көкесінің” жанында шырқырап, оны жұлқылап жатқаны есінде... Сосын бір кезде бейтаныс біреулердің алдында, ат үстінде кетіп бара жатып, босанып кетпекке жұлқынып, шырқырағаны да есінде қалыпты.

Балалық, сәбилік шақ дегеннен билетіні осы ғана. Өйткені, онда балалық шақ деген болған емес. Көкжиектен күннің

қызыл шапағы білінер-білінбесте көзін тырнап ашқаннан қара кешкеке дейін мігір табу дегенді білмейтін. Түрі бөтен, тілі басқа біреулер мұны аяқ-қолын жерге тигізбей дедектете жұмсайтын. Тілін ұқпағаны, ісін шала тындырғаны үшін есінен тандыра сабайтын. Көбіне жонын тілген қамшының не үшін сусылдағанын да біле бермейтін. Құдды, өзін бұл тірлікте тек осылай таяқ жеу үшін жаралған сезінетін. Ең басты қиындық бұл да емес: азаптың көкесін әр жаңа қожайынға ауысқанда көреді. “Салты басқа, иті қара қасқа” әр қожайынның тілін үйрену де аса қиынға соға бермейтін. Алайда, бабын табу – тірі жүріп, тамұқ отын кешумен барабарды. Талай түндер есінен тана жеген таяқтан талықсып жатып та, бір ғажабы өзінің сәбилік кезіндегі бұлдыр-салдыр сөздері санасында сайрап сала беретін. Ондай сәтте өзімен-өзі “сөйлесіп” жататын.

Әлгідей ит тірлік кешіп, қожайыннан қожайынға ауысып жүрген де жалғыз өзі емес-ті. Жан-жақтан жиналған түрі басқа, тілі басқа, діні жат үлкенді-кішілер толып жататын. Қожайындарының күн ұзаққа жондарында ысқырған бишіктерінен кейін, кешінде өмір мен өлім арпалысы басталады. Бір үзім нан үшін әлдінің әлсізді шыбын жанын шырқыратып өлтіре салуы – қас пен көздің арасында. Қожайындары кісі өлтіргенді де өлімші етіп жазалайды. Бірақ өлтірмейді: өйткені, оның әрқайсысын ақшаға сатып алды әрі ондай күшті құлдар қожайын үшін керек. Шамасы, Бибарыстың жасы бір мүшелден асқан кезі болуы керек: елден ерек тұлғаланып өсті. Бүкіл болмысынан арыстанның айбаты, жолбарыстың қайраты шиыршық атып тұрғандай еді. Міне, осы кезде оны қол-аяғына кісен мен бұғау салып, теңізге әкелді. Өзі сияқты қол-аяғы кісендеулі қырық құлды кемеңнің ескегіне отырғызды. Қалай қарай және қанша жүзгендерін тағы болжай алмады. Әйтеуір ұзақ жүзген секілді. Бір күні теңіз жағасындағы айлаққа келіп тоқтады. Айлақта бұлардың ішінен он сегізін “көк етікті” Ығдан деген, Сороктың әміршісі сатып алды. Ол басқалардан әлдеқайда күшті, ер тұлғалы мұны сатып аларда көп саудаласты. Өйткені, мұның ерен қуаттылығына көңілі толғанмен, кішкентай күнінде үнемі жылаумен жүретіндіктен бір көзіне ақ түскен-ді. Ақыры, өзінің 800 дархам деген мөлшердегі ақшаға сатылғанын құлағы шалды. Бұл аз ба, көп

пе – шамасын ол кезде білмейтін. Ығдан бұларды аралдың бастығы “қызыл етікті” Құтыз дегеннің қолына әкеліп тапсырды. Ең үлкен бастық “қызыл етік” киген болатынын бұл сонда білді. Олар теңізбен тағы ұзақ жүріп отырып, Мысыр еліне жетті. Бұларды Әл-хахир (Каир) қаласынан бөлек жатқан Аралға алып келді. Болашақ мамлюктерді қалада ұстамайтынын да бұл кейін түсінді. Мындық әмірші бұларды Мысыр елінің қарт әміршісі-сұлтаны күрд текті Салыққа табыстады. Сөйтіп, Аралда (Ніл өзеніндегі арал) үш жүз мамлюк ерекше қамқорлыққа алынып, соғыс өнеріне жаттықтырыла бастады. Әрине, бұрынғыдай ит тірліктерінен гөрі бір күн болса да, адам ғұрлы ғұмыр кешіп, қан майданда еркек құсап өлу бұлар үшін зор қуаныш, үлкен құрмет көрінді.

Мамлюктердің санында тек шет елден сатылып әкелінген құлағы тесік құлдар ғана емес, ата-анасынан тым ерте айырылып, жат бауыр етілген жергілікті мысырлықтар да барды. Олардың бұларды арагідік (қыпшақтар) деп қалатынын да құлағы шалатын. Бұлар соғыс өнерін жандарын сала үйреніп бақты. Олай ету – ерлікпен өлу ғана емес, ерлікпен өмір сүру де екенін ұқты.

Бұл кемеге отырғанда өзін басқаларға “ныспым – Бибарыс” деп таныстырған. Арыстандай айбаты, жолбарыстай қайраты бар бұған ол ат шынында айбар беріп, басқалардың арасында мысын арттыра түсті. Өмір үшін арпалысқан теңіз үстіндегі қырық құлдың жағаға жеткені – жиырмасы ғана. Оның ішіндегі ең күштісі де өзі еді. Мұның да жанында сол кезден бастап сенімді серіктері болды. Өйткені, жалғыз жүріп қанша айлакер, мықтымын десең де, ұзаққа бармасын, биікке ұшпасың белгілі. Көлдің батыратынын, көптің қорқытатынын, жалғыздың қанатын қырқа салу қашан да қиын шаруа еместігін оған өмір өзі ұқтырған-ды. Сондықтан жанында сенімді серік боп Шамұрат, Тұрпан, Барат жүрді. Олар да қайрат десең қайраты бар, батыл да, қауіптің қашан, қайдан төнетінін күні бұрын сезетін ұғымтал жандар еді...

Аралдағы соғыс ісіне жаттығу кезі мұның өзгелер алдындағы беделінің нағыз шарықтаған шағы болды. Қайрат та, айлакерлік те, ақыл да жаттығу үстінде мұны өзгелерден айрықша даралап тұрды. Сөйтіп жүріп, ол Арал әміршісі

Айбектің Мысыр сұлтаны Салықты, Сороко әміршісі Ығдынды мындық-әмірші Құтыздың жек көретінін аңғарды. Елдің бас сұлтаны Салық болғанмен, халықты оның ағайындары Аюби әулеті басқаратынын, ол Аюбилердің өзара аса тату еместігін және ағайындары арасында тақ үшін талас, бақастық барын әрі Франктермен ұдайы соғысып отыратынын аңғарды. Ал мұсылмандар мен крест тағушылардың бір-біріне ата жаулықпен қарайтынын, түбі негізгі соғыс осы екеуінің арасында болатынын түсіну үшін де аса зерделіліктің қажеті жоқ-ты.

Аралда бұларды тікелей Ығдын басқарғанмен, көп кешікпей мамлюктер оны емес, мұны тындайтынды шығарды. Бұл жағдайды сауысқаннан сақ Құтыз аңғарып қалды. Іле-шала ол мұны әуелі “бестік” басшы, сосын “ондық” басшысы етіп қойды. Сосын өзі жек көретін Ығданның орнына тағайындады. Ал Ығданды үнемі өзінен алыс ұстау үшін шалғай жақтарға жұмсап жіберетін.

Ел ішіндегі алауыздықты байқап, біліп отыратын, өздерін крест жорықшыларымыз деп санайтын ІХ Людвик бастаған франктер осы кезде Мысыр еліне шабуылды күшейте бастады. Оларға қарсы мысырлықтар мамлюктерді аттандырды. Олармен Әл-Мансұр деген жерде болған алғашқы соғыста Бибарыс ғажайып ерлігі, асқан айлакерлігі және соғыс барысында әскерді соңына ілестіре алатын ақылдылығы мен беделділігін танытып, оның майдан үстіндегі қимылы көргендерді естерінен тандыра таңғалдырды.

Аяусыз айқас саны жағынан әлдеқайда аз болса да, мамлюктердің жеңіспен аяқталды. Франктердің есінен тана жеңілгені сондай, жуық маңда Мысыр бағытына аяқ аттап баспады.

Осы жеңістен кейін Салық сұлтан Құтыз бен Бибарысты қайтып Аралға жібермеді. Әл-Қайыр (Каир) қаласында қалдырып, Бибарысты өзінің жеке қырық қорғаушысының бастығы етіп қойды. Осы кезде Айбек пен Құтыздың қарт сұлтанға деген іштей бақастығы әбден қордаланып алғанды. Ақыры, Айбек пен Құтыз мұны жандарына қосып алу арқылы Салықты өлтіріп тынды. Бірақ таққа отырған Айбек қулық жасап, Салықты өлтірушілерді біртіндеп көзін құрта бастады. Бибарыстың осы кезде уақытша бой тасалап, Сирия еліне кетуіне тура келді. Ғалым И.М.Филштенский қандай дерекке сүйенгені белгісіз, осы кезде Бибарыс Сирияда

оқып, әскери білім алған еді деп жазады. Күмәнді пікір... Олай дейтіміз, Бибарыс туралы өтті-кетті тарихта жазушылар өте көп. Мысалы, Бибарыстың хатшысы болған Мухии ад-дин Әбд аз-захир де, сәл кейінірек өмір сүрген тарихшы-шежіреші әл-Макризи де, Ибн Тагрибердилер де, ағылшын тарихшысы Э.У.Лэйн мен осы заманғы классик жазушы Таха Хуссейн де, осы заманғы орыс тарихшылары Амин аль-Холи, Л.А.Семенова мен С.Закировтар оның оқып, арнаулы білім алғандығы жайында ләм-мим жақ ашпапты. Шынында, қашып-пысып, бой тасалап жүрген, әлі де құл атағы мойнынан түспеген Бибарысты тап сол қысқа мерзімде әскери оқу жүйесінен білім алды деу ешбір қисынға сия қоймайды.

Сонымен, Мысыр тағына Айбек отырды дедік. Алайда, Айбек ел тағдырынан гөрі қарабасының жағдайын ойлаған құр кеуек жан болып шықты. Әсіресе, оның қатынжандылығы төңірегіндегілердің зығырданын қайнатты. Ол Салық сұлтанның сұлу тоқалы әл-Дурро — Алтын Шадиардың байы болудан әрі аса алмады. Ел күрт азды. Қала мен дала қайыршыларға толды. Ел ішіндегі бұрынғы тәртіп адыра қалды. Әр өмір ел басқаруда әр жаққа тартып, тіл табыспай жатты. Мұны бірі баю үшін істесе, екіншісі тақ үшін әдейі істеді. Әсіресе, бұрын ел қорғауда негізгі тірек саналып, айрықша құрметтелетін мамлюктерді сыйлау біржолата ұмытылды. Енді оларды сыйламақ өз алдына, кез келген жерде өлтіріп кететінді шығарды. Елде жұмыссыздар, қайыршылар, қарақшылар қаптады. Аштық жайлап, аурулар тарады. Осы сәтті күткен франктер қайта бас көтеріп, Мысыр еліне тағы көз алартынды шығарды. Ақыры, Құтыз Айбекті қапысын тауып өлтіріп тынды да, таққа өзі отырды. Әйел қызығынан басқаны көрмеген Айбек оның өз іргесін қалай індетіп жатқанын ұқпаған күйі мерт кетті.

Құтыз таққа отырысымен Сирияда жүрген Бибарысты шақыртып алып, франктерге қарсы соғыста әскер басқартты. Бибарыс крест тағушыларды тағы да масқарасын шығара жеңіп қайтты. Алайда, Құтыз Бибарыс пен Баратты Аралдағы әскердің мыңбасы етіп тағайындап, өзінен алыс ұстайды. Маңына жолатуға қарадай қорықты.

Бұл кезде жарты әлемді жамбасына басып үлгерген монғолдың қисапсыз әскері енді ат басын Мысырға бұрған-ды.

Әрі оларға Акры мен Антиохин франктері қосылып, одақта-су қауіп төнді. Олай болған күнде Мысырға шын қауіп төнетіні анық-ты. Мұны Құтыз жақсы түсінді әрі жауды бір тоқтат-са, Бибарыстың ғана қолынан келетінін білді. Сөйтіп, оны Аралдан шақырып алып, тоғыз мың мамлюкті басқартып, монғолдарға қарсы аттандырды.

Бибарыс әуелі жол бойындағы франктерді монғолдарға қол қоса алмайтын жағдайға жеткізіп, тас-талқан етті. Ал монғолдармен Айн-Жулет түбінде 1260 жылы бетпе-бет келді. Монғолдар бұлардан он-он екі есе көп-ті. Өлім де-генге, кісі өлтіру дегенге келгенде кірпік қақпай баратын мамлюктерге енді “Отан” деген сөз семсер өтпес қалқан, “намыс” деген сөз алмас алдаспан боп көмекке келді. Сөйтіп, олар “от теңізін кешіп өткен”, “топан судан жүзіп өткен”, жүректерінің түгі бар, “болашақ жер-жиһанның билеушісі” деп саналған монғолдарды бірнеше күнге созыл-ған шайқастан кейін масқарасын шығарып жеңді. Бұдан кейін монғолдар Мысыр еліне қарай көз салуды біржолата тоқтатты. Мамлюктердің ғаламат ерлігі мен жанқиярлығы ат аяғы жетер жерге аңыз бен ертегіге айналып, тарап жат-ты. “Аралдық пен құлдар” жайында тамаша жырлар дүни-еге келді. Ал Бибарыстың өзін халық “Жеңіс бабасы” деп атады. Тарих бетіне де “Абдуль-Фатух — Жеңіс бабасы” деп жазылып қалдырылды.

Алайда, тар мандай Құтыз Бибарыстың қадірін білмеді. Білсе де, сол қаһармандық атынан қаралай қорықты немесе бойын қызғаныш оты шарпыды. Әйтеуір қалай болғанда да, қатардағы мамлюктердің өзіне көл-көсір сый-сыяпат көрсетіліп жатқанда, Бибарысты мүлдем елеусіз қалдырды. Ол аз болса, оны өз са-райына шақыртып, ішінде қанжары уланған он екі қарақшысы-на өлтіртпек ниет білдірді. Бибарыс қарақшыларды түп-түгел қырып, Құтыздың өзін де шауып тастайды. Сөйтіп, әмірлер де, барша халық та қолдап, ол Мысыр елінің тарихындағы төртінші сұлтан ретінде таққа отырады.

* * *

Бибарыстың таққа отырған кезі Мысыр елінің әбден тұралап қалған шағы еді. “Арық атқа қамшы ауыр” демекші, сол жылы жұт болып, егін де шықпай қалған. Қалаларға

қайыршылар сыймай кетті. Бибарыс бүкіл қайыршыларды жинаттырып, өзі бес жүзін, баласы Сайд-Беркеханаға бес жүзін, Балбақ секілді әміршілерінің әрқайсысына үш жүзден және ауқатты адамдарға тең бөліп, асырап шығуды мойындарына алады. Сөйтіп, көшелерде қайыр-садақа сұрап жүрген бірде-бір қайыршы қалмайды. Келесі жылы егін мол шығып, ел тоғаяды.

Халық жады — тарих. Халыққа жасаған жақсылық — елге, тарихқа жасалған игілік. Мұндай жақсылықты халық ешқашан ұмыт қылған емес. Ол таққа отырған он жеті жыл ішінде Мысыр елі ауқаттанып, көркейіп сала берді. Сәнді үйлер мен мешіттер, медреселер, керуен сарайлар, көпірлер салынды. Су жүйелері түзеліп, жаңа арықтар қазылды. Ең бастысы қарапайым халықтың тұрмысы жақсарды. Оның ұлылығы — қарапайым халық үніне құлақ аса алғандығында, халық өмірімен, тұрмысымен біте қайнаса алғандығында. Сонымен бірге ол ел қорғаны болған мамлюктерді ерекше қамқорлыққа алды. Оның тұсында мамлюктер ел әмірлері секілді қазынадан тамақтай, ақшалай қаржы алып тұрды. Бұған қоса, жылына бір рет, рамадан айында тегін киім-кешек бергізілді.

Бибарыс таққа отырған күннен бастап елдің флот жүйесін жетілдірді. Бұл сол кезде елдің сыртқы жаулардан қорғануы үшін ауадай қажет шаралардың бірі еді. Сонымен бірге қолға алғаш алған ісінің бірі — сот жүйесі. 1265 жылы Каирда бір-біріне тәуелсіз төрт судья тағайындалды. Тап осындай сот жүйесі келесі жылы Дамаскіде құрылып, кейін елді мекендерде бөлімшелері ашылды. Бұл төрт жүйе — Шафит, Ханбалит, Маликат, Ханифат деп аталды. Мұнда елдегі түрлі ұлт өкілдерінің тұрмыс-салттық ерекшеліктері, әдет-ғұрыптары, тілі мен діні қатаң ескерілген-ді. Бір ғажабы — одан бері де сегіз ғасырға жуық өтсе де, Мысыр еліндегі сот жүйесіндегі осы Жарғы күні бүгінге дейін сақталып келе жатқандығы.

Ол тәж киісімен жорық жолдарын одан әрі жалғастыруға мәжбүр болды. Ең әуелі Мысыр елінің ежелгі жауы франктерден Цезар, Арсуф, Яффу және Антиохио секілді басты-басты деген оншақты қаласын тартып алды. Сосын Шығысқа бет түзеп, монғол билігінде отырған Арменияның

Килекиюін, батысқа бет түзеп, Барку мен Ливияны қол астына қаратты. Ол бастаған мамлюктер бұдан кейін Оңтүстікке жорық жасап, Хиджаздың бай да киелі саналған қалаларын, Эфиопияны өздеріне бағынышты етті. Жеңісті жорықтардан түскен мол олжа Мысыр елінің одан әрі көркейе түсуін жеделдетті. Халық сауаттанды, мәдени өрістері кеңейді. Жаппай күріш өсіру мен қолөнер қарыштай дамыды. Шет елдермен сауда айрықша жолға қойылды.

Бибарыстың сол кезде халықты таңғалдырған тағы бір қасиеті болды. Ол ауық-ауық күн-түн демей, кейуана кейпінде ел аралап кететін. Сарай төңірегіндегілер мен өмірлердің баянымен шектеліп қалмайтын. Сөйтіп, ел ішіндегі жақсыны да, жаманды да өз көзімен көріп шығатын. Әлсіздерге зорлық көрсеткен жуандарды өз қолымен аяусыз жазалайтын. Сөйтіп, әділет үшін қолынан келгеннің бәрін істеп бақты.

Халық көзі – қашан да қырағы. Оның мұндай қасиеттерін байқаған халық жер бетіндегі мадақ сөзін аямады. Оны “Соғыс жеңімпазы”, “Дін көркі” деп, әулие тұтты. Ал жауынгерлігі, жүрек жұтқан батырлығы, данагөй қолбасшылығы жөнінен бұл жалғанда оған тең келер жан бар деп те, болады деп те ол кезде ойлаған ешкім болған жоқ-ты. Шынында, халық оны нағыз әулие санатына қосты. Оның аузынан шыққан әр сөз ел ішінде қас-қағымда тарайтын. Оның әр тұрған, әр отырған жері, ұстаған әр нәрсесі киелі деп танылды. Ол туралы тірі кезінде-ақ сан алуан аңыз таратты. Оның атын әнге қосты. Қолына қалам ұстайтындардың баршасы дастандар, шежірелер жазды. Ол аз десеңіз, оның атын Алламен қосып айтатын-ды. Сол кездегі тарихшы-шежірешілердің айтуынша, Бибарыс бейнесі “Мың бір түн” хикаясындағы халықтың сүйікті қаһармандарынан да асып түсті делінеді.

Жоғарыда мәлімдегеніміздей, Бибарыс көптеген шет аймақтарға жеңісті жорықтар жасады. Ондай жеңісті жорықтарда жеңімпаз жақтың мол қазына, байлыққа шаш етектен бататыны белгілі. Сол кездің шежіреші, тарихшыларының баянына қарағанда, Бибарыстың соншама байлыққа құмартпағанын, өтті-кетті кездердегі не өз тұстастары сықылды өзіне, баласына не әлдебір ашынасына арнап зәулім сарай салдырмағанын, қарабасына күнделікті

қажетінен артықты жинамағанын көреміз. Яғни, “Алтын көрсе, періште де жолдан таяды” деген мәтел Бибарысқа келгенде адыра қалыпты. Халық оны осынысы үшін-ақ әулие тұтыпты.

Иә, Бибарыс Каирда ұзындығы 108, ені 105 метрлік, сәні әлемге мәшһүр медресе-мешіт салдырады. Содан бергі жеті жүз жылдан бері сән-сәулетін жоғалтпай тұрған осы медресе-мешіт әлі күнге біршама жақсы сақталғанымен қайран қалдырады. Тарих бетіне үңіле қарасак, бұл мешіттің көрмеген азабы жоқтығын байқаймыз. Маңдайшасында: “Осы шатырды салдырған мұсылмандар мен ислам дінінің тірегі сұлтан өз-захыр Бибарыс” деген әдемі жазуы әлі күнге сақталған, әлемдік сәулет қорына тіркелген осы бір таңғажайып ғимаратқа ең әуелі Мысыр тағына 1517 жылы отырған османдық паша Мұхаммед Әли зәрін төгіп бакты. Өйткені, ол мамлюктерді аса жек көріп, аяусыз қырғандардың бірі еді. Ол Бибарыс салдырған медресе-мешітті сабын жасайтын зауытқа айналдырды.

Бұдан кейін Мысырға басып кірген француздар медресе-мешітті әскери гарнизонға айналдырды. Ал Мысырға ағылшындар кірген кезде мұны мал соятын қасапханаға айналдырған еді. Алайда, тағдырдың небір тәлкегіне төтеп берген медресе-мешіт әлі күнге жақсы сақталған деуге болады. “Діннің тірегі” аталған Бибарыстың көзіндей болып, еңселі күйін жоғалтпаған күйінде.

Міне, көріп отырғанымыздай, Бибарыс өтті-кетті тарихымызда байлық қумаған, халық қамын ойлаумен өткен бірден-бір, сирек ұшырасатын әмірші. Ол: “Әмірдің байлығы – қарабасынікі, елдің байлығы – халықтікі” деген қағиданы өміріне киелі тұмар етіп өткен жан. Әмірші, сұлтан, хан, патша атаулыда екінің бірінің басына қона бермейтін, бұйыра бермейтін осы қасиеті баршаны өзіне табындырумен өтті. Құл боп жүріп, батыр атанып, әйгілі қолбасшы, кейін сұлтан боп ғұмыр кешіп, әулие боп өмірден өткен кісіні сұрасаныз, халық ең әуелі оның есімін атапты. Бұрын Мысыр тағына отырған сұлтандар әрі кетсе, бес-алты жылда алмастырылып, оған көнбегені өлтіріліп отырса, Бибарыс табандаған он жеті жыл бойы халқын тамсандырып, табындырып, таңқалдырып жүріпті. Соңына мәңгілік өшпес із, өлмес даңқ қалдырыпты.

Ескі шежіре баяндармен танысу барысында оның тыңдырған істеріне қарап отырып, сұңғыла саясаткер, тамаша психолог екенін аңғару да қиын емес. Тәж киіп, таққа жайғасысымен ол өзіне ақылман етіп, жанына бұрынғы ата даңқымен жүрген бос белбеу, бозөкпе біреулерді емес, соғыста, ел басқаруда қарапайым халық арасынан шыққан, әділ, көкірек көзі көреген данагөйлерді тауып, жинайды. Әсіресе, өзіне тірек боларлық ақылман қыпшақтарға арқа сүйеп, жер мен иеліктерден мол сыбаға тартады. Соған қарағанда, оның өз шыққан тегін анық бағамдаған кезі осы түс секілді. Сөзіміздің тағы бір айқын көрінісін оның билікке қолы жетісімен, ең әуелі басқамен емес, Алтын Орда ханы Беркемен одақтасуға күш салуынан аңғарамыз. Ол таққа отырысымен Беркеге Құшарбекті келіссөзге аттандырады. Сөйтіп, Құшарбек арқылы байланыс жасап, одақ құрып, салжұқтарға, монғол қоластында қалған Армения мен Әзербайжан еліне жорыққа бірге аттануды өтініп хат жазады.

Берке де оның жіберген елшісін құшақ жая қарсы алады. Құшарбекке қосып өзінің елшілері Арбұғыны, Үртімұраны, Ұнамасты жібереді. Сөйтіп, екеуі қол қосып, жаңағы бағыттағы монғол әскерінің қолбасшысы Құлағуға қарсы жорыққа аттанады. Ойлағандарындай Құлағуды тас-талқан етіп жеңіп шығады. Бұдан кейін де екеуі талай жорықтарда қол қосып, жеңіс салтанатын бірге тойлайды.

Бибарыстың тұсында Мысыр көптеген елдермен елшілер алмасып, саяси, экономикалық, мәдени байланыстарды түбегейлі бекітті. Алайда, Бибарыс ең әуелі басқамен емес, Алтын Ордамен осынша достық одақ құруға неге құштар болды деген сұрақ тууы әбден заңды. Тарих бетінде бұған берілген нақты жауап жоқ. Алайда, санасы сара, көкірек көзі көреген Бибарыс жадында сәбилік шағынан сақталған бұлдыр-салдыр сөздермен және өмір тарихының беттерін елеп-екшей келе, өзінің бір кезде Алтын Орда топырағынан екендігін, сонымен бірге, Атырау, Жайық, Еділ төңірегіне моңғолдар мен хорезмдіктердің үздіксіз шабуыл жасап, ақыры Языр тайпасымен бірге көшіп-қонып жүрген қыпшақтарды жаулап алғанын, ал өзінің әуелкіде хорезмдіктердің құлы боп, кейін Римге, сосын Мысыр еліне сатылғанын бағамдау даңқты қолбасшы, тек Мысыр

елінің емес, бүкіл Шығыс, Араб елдерінің әйгілі әміршісі атанған ол үшін аса қиын түйін бола қоймағанға ұқсайды. Яғни, осыған қарап отырып, ол Алтын Орданы туған топырағым деп білді деген тұжырым жасауға әбден болады.

Бибарысты бүкіл Шығыс, Араб елдерінің осыншама дәріптеп, осыншама құрметтеуінің мәнісі неде?

Ол экономикалық жағынан құлдыраудың әбден шегіне жеткен, өзге елдер алдында саяси беделден мүлдем жұрдай болған, жер бетінен енді болмаса, аты-затымен біржолата құрып кету қаупі төнген Мысырды жат жұрттықтар санасуға тұрарлық қуатты елге айналдырды. Экономикасын, саясатын ғана емес, әскери қуатының терезесін сол кездегі әйгілі елдермен теңестірді. Жоктық зардаптары, қайыршылық атымен құрып, ел сауаттанып, ғылым, білімге шындап бет бұрды. Міне, сол үшін де Мысырлықтармен бірге бүкіл Шығыс Араб елдері оның есімін өз тарихтарына алтын әріппен жазып қалдырды.

Сол кездің көрнекті тарихшыларының бірі Вильгельм Трипольский: “Бибарыс – жауынгерлік жағынан Гай Цезармен терезесі тең тұратын қаһарман” деген баға берген-ді.

Иә, Бибарыстың жеңісті жорық жолдарының Цезармен көптеген ұқсастықтары барын ешкім жоққа шығара алмайды. Бірақ бұл Бибарысқа берілген бағаның бір жақ қана қыры деп қабылдауымыз лазым. Өйткені, шындап қарасақ, тарихта екеуі бір-бірін қайталамайтын екі басқа тұлға. Екеуінің әлемдік тарихи даңқ тұғырына көтерілу жолдары да мүлдем ұқсамайды.

Юлий Цезарь сол кездегі әлемде ең қуатты елдің бірі деп саналатын Рим империясының әйгілі әміршісі, баласы жоқ, нағашы ағасы Цезарь Октавияның тәрбиесінде өсті. Октавия оны білімге еркінше сусындатып, қаршадайынан мемлекет басшылығына, әскери қолбасшылыққа, жез таңдай шешендікке шарға салған болаттай шындап өсірді.

Ал Бибарыстың “білім” алған мектебі – азапты өмірі мен өзі тектестердің ортасы ғана. Аяғынан енді-енді қаз тұрып, тілі енді ғана шығар-шықпаста “құлағы тесік, қара табан құлға” айналған оның тарихта соншама тарлан тағдырлы із қалдыруы бір Алланың құдіреті мен пейілінің құлағаны дегенде не дерсің!.. Тозаң тұнып, жер жаралғалы қат-қабат

тарих соқпағында Бибарыс тағдырлы жандар санасаң саусағыңнан аса қояр ма екен!..

Цезарды бүгінде бүкіл әлем біледі. Құдайға шүкір, ол туралы қазақ жұрты да бірдеңе сұрай қалсаңыз жатқызып өргізеді. Ал жат жұрттықтар атын аңызға айналдырып, өзін нұр сыйпатты әулие санаған қандасымыз Бибарысты біздер, өзіміз қаншалықты білеміз?..

Сау көңілді сал қылып, жүректі жеміретін жері де осы... Осы сауал...

* * *

Бибарыс өмірінің соңы да сырлы жұмбаққа толы. Ол өмір бойы: “Иттен арыстанға айналғаннан қорықпа, арыстаннан итке айналғаннан қорық!” дегенді бұлжымас құран сөзіндей ұстанып өткен-ді. Қатал өмір, қайрымсыз тіршілік билікке, атақ-абыройға қол созғандардың бәріне осы қағиданы еріксіз мойындататын алмағайып заман еді ол кез. Ол ғұмырының соңында осыған тағы бір қайыра көз жеткізіп өткенге ұқсайды. Өйткені, өзімен өмір бойы бірге жүріп, атақ-абыройға ие болған, мұның жиырма төрт кеңесшісінің құрамына кіріп, беделді биі атанып жүрген Барат, Тұрпан, Шамұраттар енді өздері де таққа көз сүзіп, көңілдерін күрт кеулегені соншалық, реті келсе, Бибарыстың өзін құрбандыққа шалып жіберуге шіміркпейтін пиғылдарын аңғартып алды. Өйткені, ел сұлтанының алтын тағы мен тәжіне отыруға да бар болғаны қол созым қалып тұрған-ды.

Олар әуелі керемет бір жымысқылықпен Бибарыстың ұлын өлтіріп тынды. Тек Бибарыстың қарабасына келгенде ғана қолдары қалтырап, тәуекелдері жетпей қойды. Бибарыс та қолмен ұстап ала алмаса да, олардың жат пиғылын сезіп жүрді. Өзі оларды “иттен жолбарыс” жасап еді, енді олар өздері “жолбарыстан итке” айналды. Әйтсе де, мұндай сатқындықтың ғұмырында талайын көрген ұлы сұлтан олардың бала-шағасына залал жасамады. Жат пиғылды бұрынғы үзеңгілестерін бір-бірлеп құртты. Әуелі қимылына көз ілеспейтін шапшандығымен “мысық” атанған Шамұраттың көзін жойды. Мұның меңзеуімен Тұрпан “көпшікке тұншығып” өлді... Бір кезде ең сенімді досы болған Баратқа өзге жиырма үш кеңесшінің алдында қара

күл күміс кесеге у араласқан шарап әкелді... Барат кесеге кесірлі суды сезді. Бибарыс оған “іш” деп те әмір етпейді. Бірақ оның жебедей қадалған жанарынан өзінің пиғылы мен қылығына орай келген жаза екенін ұққан Барат улы шарапты сарқа сіміріп салды да, сұлық құлады. Оның жаны кеудесінен бұл-бұл ұшқан сәтте ұлы сұлтан тап сол кесеге өзі толтыра шарап құйып ішті де, сыртқа шығып, бақ ішін кезіп кетті...

Қайтып оны жан баласы көрген жоқ... Көктен түскен ғайыптай ұшты-күйлі жоғалды...

Бұл – 1257 жыл еді. Бибарыстың әлі қартаймаған, тұғырында, бабындағы шағы-тын. Бар болғаны елу төртке қараған, яғни, ел басшылығына нағыз кемелденген кезі еді. Сөйте тұра ол неге сондайға барды?.. Бір Алла мен өзіне ғана аян жағдайда қайда жоғалды?..

Ел сабылды: жерден іздеді – таппады, көктен іздеді – таппады...

Сонда қайда кетті?

Мүмкін, қыран тұлға сол өзі көтерілген шырқау биікте жүріп бұл фәнимен қоштасуды қалады ма?

Олай болса, мұратына жетті. Тек алтын тақ пен алтын тәждің көз тұндырып, бас айналдырар сыйқырын тәрк еткен алғашқы сұлтанның қай жерде, қашан, қалай бақилық болғанын ешкім көрген де, білген де жоқ. Мұның өзі оның әулиелігін, атақ-абыройын бұрынғыдан да аспандатып әкетті.

Бүгінде біреулер оның қабірін Дамаскіде дейді...

Енді біреулер Әл-Кахриде (Каирде) дейді...

Тағы біреулерді тыңдасаңыз, айналасын торлаған сатқындықтан көңілі біржолата қарайған ол атақ-абырой, тақ пен тәждің бәрін тәрк қылып, туған топырағы Үстіртке оралып, монғол шапқыншылығынан азып-тозып, әбден зәбір-жапа шеккен жұртын бастап Ібір-Сібірге қарай ауып кеткен екен деседі...

* * *

Жоғарыда біз аты, атақ-абыройы жалпақ әлемнің аузының суын құртқан ұлы сұлтан туралы кезінде қолына қалам ұстағандардың бәрі дерлік жазды дедік. Бұл Каирде

жинақталған кезде шамамен елу томнан асады екен. Бәрі де араб тілінде сақталған. Орысшаға аударылғаны — бес-алты кітап. Сол аудармалардың ішінде бізге аса құндысы әйгілі сұлтанның хатшысы Мұхни-ад-Дин Ибн Әбд өз-Захир жазған “Бибарыстың өмірнамасы”. Бұл кісі Алтын Ордаға келді ме, келмеді ме — ол арасы белгісіз, алайда, сол кезде Алтын Орда мен Мысырдың қарым-қатынасы, байланысы жақсы болғандығын жете пайдалана отырып, Бибарыстың шыққан тегін жете зерттегені айқын байқалады. Ол “Бибарыс Алтын Ордамен байланысып қана қойған жоқ, ол Еуропаны, Шығысты Монғолдардың біржолата жалмап жұтып жіберуінен құтқарып, теңдессіз қаһармандық көрсетті” деп жазады өз кітабында.

Оның жазуынша, Бибарыстың руы Он екі ата Байұлының Беріші. Әкесінің ныспы — Жамақ, шешесінің ныспы — Әйек. Бірінші әйелінің ныспы — Тәжбақыт, екінші әйелі Алтын Орда ханы, өзінің кезінде қатты сыйлас болған Беркенің қызы Ғазия. Кезінде Қалуынның қолынан мерт кеткен балалары — Сайд пен Мұхаммед осы Ғазиядан туған. Үшінші ұлының аты Ахмед. Тәжбақыттың тұңғышы. Бұдан басқа Бибарыстың жеті қызы болған. Өкінішке орай, шетінен мейірбан ұлдары атқа тақымдары тие бастаған шақтарында жоғарыда баяндағанымыздай мансапқорлардың қастандығынан шейіт кете беріпті. Сөйтіп, олар Ніл мен Еділ аралығындағы ұшы-қиырсыз жалпақ даланың арасында мықты одақ құрып, христиандар мен мәжусилердің жорығын біржолата талқандап, Шығыстың терезесін Батыспен теңестірген ұлы қолбасшыны, әйгілі Сұлтанды мұрагерлерсіз қалдырып, тақ пен тәжді иемдену үшін осындай адам айтқысыз опасыздыққа барды. Осыны сезген Бибарыс та олардың көбінің көзін құртып үлгерді. Біз оларды өлтірген Бибарыс емес, қара ниеттеріне лайық өз қарабастарын өздері жұтқан, яғни: “жолбарыстан итке айналғандар” дер едік.

Иә, онсыз да қайғы-қасірет теңізін белшесінен кешіп өскен Бибарыс жалпақ әлемге аты жайылып, “Соғыс жеңімпазы”, “Дін қамқоршысы” атанып, дәуірлеп тұрған шағында тағы да қабырғасы сөгіле қамырықты: тұяқсыз қалды...

Бұл оның жер бетінен ұшты-күйлі Тәңір періштесіндей ізім-қайым жоғалуының сан тарау себептерінің бірі ғана еді...

ЖАЛАҢТӨС БАҒАДҮР (1576-1656)

Кезінде “Синесоф буа” (Жаны пәк жан. Парсыша), “Сейітқұл әулие”, “Бай қажы” атанып, Шығай ханның бас кеңесшісі, кейін Мекке-Мәдинаға екі қайыра барып, қажы атанып, өмірінің соңын сұпылық жолға бағыштап, бұрынғы Жент, қазіргі Қызылорда қаласы төңірегінде бала оқытумен өткен Сейітқұл Тоқпанұлының ата-баба шежіресіне тоқталып жатпаймыз. Өйткені, бұл шежіре Әйтеке би ғұмырнама-сында толық баяндалған-ды.

Сейітқұлдың бәйбішесінен Сейтімбет (кейде Семетей деп жазылып жүр), Матай, Телес, Ақша, екінші әйелінен Түрікпен, Дүйсеней, Кенжеғұл, үшінші әйелінен жалғыз Жалаңтөс туған. Сейітқұлдың жүйрік атының бәйгесіне келген Қожамқұл, Тасырай деген “киімді” балалары да болған. Оны Сейітқұл балаларымның үлкені деп, айрықша көңіл бөліп, тәрбиелеп өсірген.

Бұл кезде Төртқара руы атақоныстары Сырдарияның төменгі жағында көшіп-қонып жүрген. 1581 жылы осы маңда қабағат қуаңшылық болып, Сейітқұл Шығай ханмен бірге Нұрата тауының шүйгінді етегіне барып қоныс тебеді. Шығай ханның бас кеңесшісі ғана емес, сол өңірдегі Дінмұхаммед, Әбдулазиз хандармен де аса сыйлас ғұмыр кешеді. Соның бір айғағы – Дінмұхаммед хан Жалаңтөстің жұлындай жұтыңған пысықтығына, керемет батылдығы мен қайраттылығына қызығып, он екі жасынан “өкіл әке” ретінде тәрбиесіне алады. Кейбір тарихшылар мұны Сейітқұлдың кедейлігіне байланыстырып жазғысы келеді. Бұл – мүлде қате пікір. Өйткені, Сейітқұлды жұрт “Бай қажы” деп атаған. “Оның әр сайында бір мың жылқы бар, ал неше сайы барын Сейітқұлдың өзі де білмейді екен” деген әңгіме осы кезде-ақ

тарап, бізге жетіп отыр. Ал ерте кезде сыйлас, әулетті адамдардың бір-бірінің баласын алып, “өкіл әке” ретінде тәрбиелеу көптеген мұсылман жұртына ортақ дәстүр екенін ескере бермейтініміз өкінішті...

Нұрата төңірегіне қоныс аударғанда Жалаңтөс бес жаста еді. Жеті жасынан бастап Самарқандағы Әмір-Темірдің әйелі Бибіханым медресесінде оқиды. Сабағына зеректігімен бірге, әкесінің сыйласы Әбдулазиз ханның қорғаушы жасақтарының түрлі әскери ойын-жаттығуларына қызығуымен әскери өмірге ынталылығын айрықша байқатады.

Жалаңтөс он бес-он алты жасында-ақ батырлығымен елді аузына қарата бастапты. Соны баян қылатын мына бір әңгімеге тоқтала кеткен лазым.

Сол кезде Бұқара, Хиуа төңірегінен сайдың тасындай өңшең қарулы топтар келіп, қазақ қыздары мен жігіттерін ұрлап өкетіп, Иранға, Ауғанстанға, Римге, Грек жеріне құлдық пен күндікке сатып жіберу секілді оңай олжамен айналысұшылар көбейе бастайды. Жалаңтөс өзінің дос-жоралары мен шағын жасақтарын ұйымдастырып, әлгідей қарақшы-саудагерлерге қарсы қайрат көрсетеді. Топырлата ұстап әкеліп, сол аймақтың әмірші-биі болып отырған әкесі Сейітқұл әулиенің қолына тапсырады. Әлгілердің арасында “жаздым-жаңылдым” дегендеріне Сейітқұл кешірім жасап, қаталдыққа барған не бірнеше қайыра осындай жаман әдетке барғандарын қатаң жазалап отырады.

Ал Жалаңтөс бұдан кейін, әуелі шағын жасақтармен естек, жонғар барымташыларына тиым салады. Келе-келе үлкен қол бастап, қандай ұрыстарда да жеңіске жетіп, батырлығы мен қолбасшылығы ел аузында аңызға айналып жүре береді. Оның өз ғұмырында сол кездегі Орта Азия төңірегінде алмаған әскери лауазымы қалмаған-ды. Тіпті сол кезде жүз жылда ілеуде-біреуге берілетін Орта Азиядағы “Аталық” лауазымына қазақ арасында алғаш ие болған да Жалаңтөс еді.

Енді оның ұзаққа созылған даңқты жорық жолдарына қысқаша болса да шолу жасап өтелік.

1612 жылы Бұқара ханы Иманқұл Түркістан маңындағы қарақалпақтарға шабуыл жасайды. Әрине, ол кезде қарақалпақтардың Иманқұлға қарсы тұрарлық қауқары шамалы еді.

Жалаңтөс оларға көмекке аттанады. Иманқұл қазақтардың қарақалпақтарға көмекке аттанғанын естісімен соғыссыз келісім сұрап, Түркістан маңынан әскерін әкетеді және Жалаңтөстің қойған шарттарының бәрін орындауға келісім береді. Жалаңтөс оның түбі уәдеден шығатынына сенбей, Бұқараны шабуды ойлайды. Мұны сезген Иманқұл Жалаңтөс тұрғанда өзінің хан болып ұзақ тұра алмайтынын болжап, Самарқан мен Қоқанды және осы аймақтағы уәлияттардың билігін Жалаңтөске береді. Сөйтіп, ол “әмір” атанып, Самарқан тағына отырады. Ал ағасы Ақшаны Қоқан ханы етіп жариялатады.

Бүгінде арғы-бергі шежірелерді парақтап отырсақ, өзінің үш мың жарым жылдық тарихы бар Самарқан жұрты өмірлері арасында Әмір-Темір және оның немересі Ұлықбектен кейінгі даңқты әміріміз деп Жалаңтөсті мойындайтыны да қазақ жұртының бір абыройы хақында мақтаныш етуіміз әбден орынды.

Жалаңтөстің шын аты Жалаң екен. Оның аты жөнінде де екі аңыз бар. Бірінде ол “Айыртаулап!” жауға шапқанда түкті, айлапат кеудесін жалаңаш ашып тастап шабады екен. Сондықтан “Жалаңтөс” атаныпты десе, екіншісінде Сейітқұлдың үшінші, кіші әйелі Нұрата төңірегіндегі алпауыт, ақ ауыз арлан қасқырдың төсіне жерік болыпты деседі. Сейітқұл сол арланның ізіне түсіп жүріп, ақыры атып әкеліп, төсін кіші әйелі үйітіп жеп, жерігін қандырған екен дейді. Сондықтан бала дүниеге келгенде атын “Жалаңтөс” атандырған болып шығады.

Сонымен, жоғарыда біз Сыр бойында көшіп-қонып жүрген Сейітқұл Шығай ханмен Нұрата төңірегіне ауып барған еді дедік. Әрине, ол хан соңынан ілесіп барған жалғыз үй жатақ емес-ті. Сейітқұлға ілесіп, оның төңірегіндегі қырық мың үй Алшын да барған болатын. Олар Жызак, Нұрата, Қызбибі, Самарқан, Бұқара, Ақтау, Қызылқұм, Тамды төңірегін мекендейді. Сейітқұл сол Алшындардың және осы уәлияттардағы басқа да жұрттың бірде биі, бірде әміршісі деп танылып, билік жүргізеді. Әділ билігі мен мен елден ерек адамгершілігі арқасында тірі кезінде-ақ әулие атанған “Синесоф буа да” уақыты жетіп дүниеден озады. Мәйіті

Нұратадағы өзінің атымен аталған “Сейітқұл әулие” қорымында. Оның орнын ешбір дау-дамайсыз, батыр, ақылды, сөзге ұста, жөн-жосыққа жетік, қолбасшылық та өнері баршаны қайран қалдыра бастаған, кенже ұлы Жалаңтөс басады. Әрине, Сейітқұлдың Ақша бастаған өзге ұлдары да шетінен “сен түр, мен атайын!” дейтіндей өңшең жұлын жұтқандар еді. Алайда, олардың бірауыздан билікті Жалаңтөске ұстатуы әулеттегі ауыз бірлік пен татулықтан қия баспайтындығын танытады.

Ал Жалаңтөс болса, кейін Иманқұл оған Самарқан және Қоқан қалалары мен сол төңіректегі уәлияттардың бар билігін берген кезде өзінің көсемдігін көрсете білді. Ол бар билік өз қолыма тиді екен деп, жеке басшылыққа бой ұрмайды. Қоқан өңірінің басшылығын ағасы Ақшаға беріп, өзі Самарқан қаласы мен сол төңіректі ғана басқарады.

Ақшаны әділ билігі үшін қоқандықтар “хан” деп танығаны жөнінде деректер бар. Кітаптың соңғы жағында бұл жайында тарихи құжаттар келтірілетін болғандықтан Ақша жайын осымен шектей тұрамыз. Арада біраз жыл өткен соң ғана Ақша өзінің үлкейгендігін, біржолата сопылық жолға түсетіндігін білдіргенде барып, Жалаңтөс бұл аймақтардың билігін біржолата өз қолына алады.

1640 жылы қазақ және өзбек даласына жоңғарлардың өте аумақты жорығы басталады. Оларға қарсы аттанған жасақты Жалаңтөс басқарады. Алаңсыз, бейбіт жатқан қазақтарды оңай бөрікпен ұрып аламыз деп желпініп келе жатқан жоңғарлар масқарасы шығып жеңілгені өз алдына, Батыр ханы қолға түсіп қала жаздап, зорға құтылады. Ал Батырдың кейін Жалаңтөс пен Салқам Жәңгірдің қолынан өлгені тарихи шындық.

Жалаңтөс бұдан кейін сыртқы жаулардың көптеген шабуылдарына қарсы жорықтарда қолбасшылық жасайды. Ерлігі аңызға айналып, қолбасшылығы ұшталған ол Ауған, Қорасан және басқа да бірқатар шетелдерге жорыққа аттанып, қисапсыз байлық пен құл әкеліп, Самарқан қаласының құрылысын көркейтуге орасан күш жұмсайды. Егескен өзге де көптеген жауларын шауып, одан түскен байлыққа Самарқан мен Бұқара қалаларына көптеген мәдени құрылыстар салдырады.

Жалаңтөс – Салқам Жәңгірмен айырылмас дос болып өткен адам. 1643 жылы жоңғарлар Жетісу аймағына күтпеген жерден шабуыл жасағанда, Самарқандағы Жалаңтөске хабар жіберіп, өзі асығыс жиналған алты жүз кісілік жасағымен елу мыңдық жоңғар әскеріне қарсы қалай соғысқаны және артынан Жалаңтөстің әскери өнерге әбден төселген, нағыз сайыпқыран жиырма мыңдық қолы жетіп, жауды тас-талқан етіп жеңгендігі жайында бұрын-соңды орыс, қазақ зерттеушілері біршама жеткілікті жазғандықтан бұл арада оған егжей-тегжейлеп тоқталып жатуымыздың қажеті жоқ деп ойлаймыз.

Ал 1649 жылы Иранмен соғыста Жалаңтөс тарихта аңызға бергісіз із қалдырып, жеңіске жетеді. Осы соғыста Салқам Жәңгір қазақтың қырық мыңдық қолымен көмекке барады.

Қожамқұлұлы бектің айтуы бойынша, бұл бұрын-соңды осы аймақта болған соғыстардың ең үлкені еді. Бұхардың және қазақтың біріккен жүз мыңдық әскеріне қолбасшылық еткен Жалаңтөстің ирандықтардың екі жүз мыңдық әскеріне қарсы айтулы жеңісі бүкіл араб, парсы, тәжік, қырғыз, түрік елдеріне аңыз боп кетеді. Оған жер-жерден керуен-керуен сыйлықтар жыл сайын ағылып келіп жатады. Сол кездегі Жалаңтөстің өз байлығын былай қойғанда, оған әр жыл сайын келіп жататын сыйлықтың мөлшері мемлекет қазынасынан анағұрлым асып түсетінін М.Е.Массон жазған еді. Тіпті, басқаны есептемегенде, Үнді, Тибет, Қалмақ, Қашқар, Хорезм хандықтары Жалаңтөске жыл сайын керуен-керуен сыйлық жіберуді біржолата әдетке айналдырып алды деп жазады сол кездегілер.

Ал осыншама байлықты Жалаңтөс не істеді деген сауал тууы әбден заңды. Ол бұл қаржыға жоғарыда айтқанымыздан басқа, бүкіл мұсылман жұртының мақтанышына айналған “Тіллә-қари”, “Шер-дор” медреселерін салдырып, ондағы оқитын шәкірттермен оларға жұмсалатын барлық шығынын өз мойнына алды. Әрі батыр, әрі би, әрі аңызға айырбастағысыз қолбасшы атанған Жалаңтөс баһадүрдің ерекше құлап, көңіл бөлген ісінің бірі – сәулет өнері. Әмір-Темірге кеңес беріп, астанасын Самарқан қылған Ораз бабасының бастамасын іс жүзінде одан әрі дамытты. Самарқан сәулеті Жалаңтөс кезінде адам танымастай құлпырды. Көздің жауын алатын зәулім ғимараттар, медреселер, мешіттер, керуен

сарайлар, хауыздар, моншалар, көпірлер салынды. Арықтар қазылып, мақта, егін шаруашылығы дамыды. Бұл бағытта ол Әмір-Темірдің немересі Ұлықбектің ұстанған бағытын өнеге тұтып, халықты сауаттандыру бағытында қолынан келгеннің бәрін істеп бақты. Сыртқы жаулардан қорғаныс үшін қала қорғанын қалыңдатып, оған кіретін алты аспалы көпірді қайта салдырды. Әсіресе, орталық қақпа саналатын Ахани қақпасының төңірегіндегі қорғанды аттылы кісі үстімен әрлі-берлі жүре алатындай ғып қайта салды. Қақпа аузын “мыңбұрым” ғып (лабиринт) өзгертті. Бұл сырттан кірген жат ойлы жанның ішке кіріп-шыға алмауы үшін жасалған “қақпан” еді. Бұған қоса, әскери тәртіпке жетілген, соғыс үстіндегі түрлі өдіс-амалдарды еркін меңгерген отыз мыңдық тұрақты жасақ ұстады. Әлдеқалай шабуыл жасай қалғанда, елден қол жинағанша, бұл әскер қандай күшке де тойтарыс бере тұруға жарайтын еді. Тойтарып қана қоймай, осы күштің өзімен-ақ көп жағдайда жеңіске жететін. Сөйтіп, ол бастаған қол үнемі жеңіп шығып, баһадүрдің атақ-абыройы аспандай түсетін.

Ал ол салдырған медреселер, басқа да ғимараттар сәулет тарихында өшпес шежіре қалдырды. Ол сонау Әмір-Темір кезінде әлемге әйгілі болған Шәрәфиден Әли, Жүсін Шәрәзи, Фахыр Али, ибн Арабшах секілді сәулетшілердің үлгісін одан әрі жалғастыра отырып, әлем тарихнамасы мен шежіренамасына мәңгілік жазылған “Шер-дор”, “Тіллә-қари” медреселерін салдырды. Бұл медреселерді салуға аты Орта Азияға мәшһүр мүбәшһір-мәмір (бас сәулетші) Абдол Даптер мен өрнекші-шебер Мұхаммед Аббас бастаған, Шираз, Темрез, Исфахан қалаларынан небір шеберлер атсалысты. Бұл медреселерде сол кездің өзінде-ақ дін сабағымен қоса, араб, парсы, түрік тілдерімен бірге астрономия, жағырапия, математика, тарих пәндерінен дәріс берілген. Сондай-ақ Шахрисабз қаласынан медресе салдырып, онда жарлы-жақыбайлардың балаларын оқытып, оған шығатын қаржының бәрін өз мойнына алған. Ал өзіне бата беріп, ұстаздық еткен Махтум-ағзам әулие қорымын айрықша қамқорлыққа алып, онда біздің дәуіріміздің бесінші ғасырынан бастап жерленген патшалардың, ұлы ғұлама ғалымдардың, әулие-әмбиелердің көпшілігінің құлпытасын алтын әріппен қайта жаздырып, Самарқаннан жетпіс шақырым жердегі Нұрата тауынан тас